

פעמים

162

ימי הביניים:
ליטורגייה ופרשנות

העורך: יאיר עדיאל

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

הפעם בפעמים 5

פתיחות 'יתברך': מבט חדש על הקשרים בין
ליטורגייה למדרש בספרות מן הגניזה הקהירית. 11

שמעון פוגל
ומשה לביא

נוסח ברכת המזון בסידורי רב סעדיה גאון
ור' שלמה בן נתן. 57

אורי ארליך
ואבי שמידמן

הרמב"ם בפירוש הקוראן של אבו חיאן
אלגרנאטי 81

אמיר מזור

הערבית־היהודית ב'מורה נבוכים' של הרמב"ם:
עיונים לשוניים 91

יהושע בלאו

ימי דוד האחרונים בפירושו של יפת בן עלי:
המניעים שמאחורי הפוליטיקה. 125

אריה צורף

בני מערבא: שלושה תיאורים של ארץ־ישראל
וקהילותיה בעשור השני של המאה
השלוש עשרה. 159

מיכאל ארליך

אזכור יהודים בספרו של גרסיה דה אורטה
על צמחי המרפא בהודו. 181

רוני רייך

תעודה
ידיעות חדשות על ביקורם של שליחי חברון
בקהילת באיון (1768) 209

נמרוד מ' געתון

לזכרם
יהושע בלאו ז"ל 225

חגי בן־שמאי

תקצירים בערבית 229
תקצירים באנגלית. I

אזכור יהודים בספרו של גרסיה דה אורטה על צמחי המרפא בהודו

ב־10 באפריל 1563 יצא לאור במושבה הפורטוגלית גואה (Goa) שבהודו הספר בעל השם הארוך מעט 'שיחות על אודות צמחי המרפא, הסמים וחומרי הרפואה של הודו, וגם על מספר פירות המצויים שם, ובהן נדונות סוגיות אחדות הנוגעות לרפואה, לניסיון מעשי ולעניינים אחרים שראוי לדעת' (להלן: שיחות)¹, פרי עטו של גרסיה דה אורטה (de Orta, 1501-1568). דה אורטה היה רופא יהודי פורטוגלי. את מחצית חייו הראשונה עשה בפורטוגל מולדתו ובספרד, ואת מחציתם השנייה, בשנים 1534-1568, כ'נוצרי חדש', במושבה הפורטוגלית גואה שבהודו, ושם נפטר ונקבר.

אני מבקש לפרט מעט על מבנהו ותוכנו של הספר ועל גלגוליו עד כה. מאחר שבגואה חי דה אורטה כ'נוצרי חדש', מן האנוסים, אני מבקש בהמשך לברר אם מוצאו נרמז מתוכן ספרו. במילים אחרות, האם במאה השש עשרה עשויים היו קוראי הספר לעמוד על מוצאו היהודי של מחברו?

מיהו גרסיה דה אורטה?

הוריו של גרסיה דה אורטה גורשו מספרד בגירוש הגדול, בשנת 1492, ועברו לפורטוגל. בשנת 1497 נאלצו להמיר את דתם לנצרות הקתולית כדי לחסוך לעצמם גירוש נוסף. גרסיה נולד בקסטלו דה וידה (Castelo de Vide)

1 אורטה, מהדורה ראשונה.

שבפורטוגל, הסמוכה לגבול עם ספרד. בילדותו התגוררה משפחתו סמוך למשפחת האצולה דון פרנאו דה סוזה (de Sousa). המשפחות היו מיוודות, ובחסות משפחת דה סוזה נשלח דה אורטה לספרד כדי ללמוד רפואה באוניברסיטאות בסלמנקה (Salamanca) ובאלקלה דה אנרס (Alcalá de Henares), ושהה שם בשנים 1515-1525.

בשנת 1534 הצטרף דה אורטה לידידו משכבר הימים מרטיס אפונסו דה סוזה למסע להודו; דה סוזה נשלח לעמוד בראש כוח שהוטל עליו לבסס את האחיזה הפורטוגלית בהודו, כפי שעשה קודם לכן בברזיל. דה אורטה הצטרף כרופא למסעותיו של דה סוזה לאורך חופה המערבי של הודו ולצילון בשנים 1534-1538. בתום שליחותו חזר דה סוזה לפורטוגל, אך דה אורטה לא שב עימו ונשאר בגואה – יש להניח כי פחדו כ'נוצרי חדש' מן האינקוויזיציה הפורטוגלית היה הסיבה העיקרית לכך. כעבור שנים אחדות חזר דה סוזה לגואה וכיהן כמושל הפורטוגלי של הודו בשנים 1542-1545.²

במאה החמש עשרה עלה כוחה ומעמדה של פורטוגל כמעצמה ימית ומסחרית, בעקבות התגליות הגיאוגרפיות הגדולות שלספניה וספינותיה היה בהן חלק מרכזי – גילוי וכיבוש ברזיל, ב'הודו המערבית', בשנת 1500 וגילוי הדרך הימית להודו, היא 'הודו המזרחית', בידי וסקו דה גמה בשנת 1498. המסעות הימיים הפורטוגליים הבאים להודו היו מסעות של השתלטות והתבססות תוך הקמת מאחזים לאורך חופה המערבי של הודו. בין המאחזים האלה, שברובם הוקמו מצודות, ראוי למנות (מצפון לדרום) את דיו (Diu, נוסדה בשנת 1535), בסאים (Baçaim, 1534), בום באהיה (Bom bahia, בומביי, 1534), צ'ול (Chaul, 1521), גואה (1509),³ קננורה (Cannanore, 1502), קאליקוט (Calicut, 1510), קוצ'ין (Cochin, 1502) וקולאו (Coulão, 1502). המושל הפורטוגלי, שהיה במעמד משנה למלך, התיישב תחילה בקוצ'ין, אך עד מהרה העביר את מושבו לגואה.

המטרה העיקרית של ההשתלטות של פורטוגל על הודו הייתה מסחרית – להגביר את הסחר בתבלינים המצויים בהודו ובארצות המזרח. סחר זה כבר התקיים בדרכים יבשתיות, אך הכמויות שהועברו ונמכרו באירופה היו זעומות לעומת מה שניתן היה להעביר באוניות מסחר בים. ואומנם הכתר הפורטוגלי התעשר כדבעי מסחר התבלינים, בעיקר הפלפל השחור, הקינמון והציפורן.

2 פונסקה, עמ' 89.

3 גואה הייתה מושבה פורטוגלית עד שנת 1961 – פרק הזמן הקולוניאלי הארוך ביותר בתולדות העמים.

הספר 'שיחות על אודות צמחי המרפא, הסמים וחומרי הרפואה של הודו'

בשנת 1558 הגיע לגואה הרופא הספרדי דימאס בוסקה (Bosque), שהתלווה לדון קונסטנטינו דו ברגנצה (do Bragança), המושל החדש של פורטוגל בהודו. דה אורטה ובוסקה התיידדו, וככל הנראה בוסקה הוא ששכנע את דה אורטה להעלות על הכתב את הידיעות הרבות שאסף במשך השנים על צמחי המרפא והסמים של הודו. הספר יצא לאור בשנת 1563.⁴ הספר הזה הוא ציון דרך חשוב בתולדות התפתחות מדעי הטבע ובעיקר הרפואה הטרופית, הבוטניקה של הודו ותחומים נוספים. מאחר שמחברו היה יהודי – עובדה שהתבררה רק במאה העשרים – ניתן בהחלט לראות בו אחד מספרי המדע שחברו בידי יהודים ולצרפו אחר כבוד לארון הספרים היהודי.

כפי שנמסר בכותרת הספר, הוא כתוב כדו־שיח בין המחבר, גרסיה דה אורטה, ובין רופא־ידיד משכבר הימים, ד"ר רוּאנו (Ruano), שבא זה לא כבר לגואה מספרד, והוא מבקש ללמוד מדה אורטה כל שניתן על צמחי המרפא המקומיים. השיחות מתקיימות ליד השולחן בביתו של דה אורטה בגואה. חוקרים חלוקים בדעתם בדבר זהותו של ד"ר רוּאנו: האם זו דמות ספרותית בדיונית המציגה לדה אורטה 'שאלות מוזמנות' כדי שישב עליהן, או שמא הוא מייצג את דה אורטה הצעיר בראשית הקריירה המקצועית שלו, בפורטוגל, והשיחה מתגלגלת בין רופא צעיר חסר ניסיון, המבקש מידע והכוונה, למורה הוראה זקן, או אולי הוא דמות של ממש? קשה להכריע בעניין.

הסוגה הספרותית של דו־שיח הייתה מקובלת בעת ההיא. אזכיר כאן דוגמה מוקדמת יותר מן העולם היהודי – 'הכוזרי' ליהודה הלוי, הכתוב במתכונת הזו. דה אורטה בחר ככל הנראה בסוגה הזו משום שהיא אפשרה לו להביע דעה, פעמים רבות ביקורתית מאוד, על הידע הרפואי שנמסר במקורות הכתובים היווניים, הרומיים, הערביים ואחרים, ובהם דיוסקורידס (Dioscorides), פליניוס (Plinius), גלנוס (Galenus) ואבן סינא (Ibn Sina), המכונה בספר בגרסה האירופית של שמו, אוויסנה (Avicena). רוּאנו מרבה להציג פיסות מידע שקרא ולמד ממקורות אלה, ודה אורטה מבקר מידע זה באופן נוקב, ופעמים רבות דוחה אותו מפני שאינו עומד במבחן הידע המעשי שלו. אין ספק שדה אורטה הסתמך בראש ובראשונה

4 השיחה החמישים ושמונה בספר היא בעיקרה שיחה בין דה אורטה לבוסקה. בוסקה גם כתב את ההקדמה לספרו של דה אורטה. 'שיחות' היה הספר השלישי שיצא לאור אי פעם באסיה; קדמו לו שני ספרי דת נוצריים.

על מה שראה במו עיניו והכיר מעבודתו כרופא, ופחות מכך על מה שקרא בספרים.

הספר מורכב מחמישים ותשע שיחות (פרקים). לאחר שיחת מבוא כללית כל פרק מוקדש לצמח או למספר צמחים. במקור סודרו השיחות לפי סדר האלף-בית של שמות הצמחים, ומרבית הפרקים עוקבים אחר סדר זה, אבל ניכר ששולבו בין פרקים אלה שיחות שלא לפי סדר האלף-בית. יש להניח שסדר אלף-ביתי נועד להקל על מי שמבקש למצוא מידע על צמח מסוים. עם זאת מאחר שבכל שיחה נזכרים צמחים נוספים, ולרוב המכריע של הצמחים יש יותר משם אחד, בשפות שונות, התועלת שבסדר הזה מוגבלת בהיעדר מפתח מפורט. דה אורטה אומנם הוסיף מפתח בסוף הספר, אך בדיקה מדוקדקת מראה כי הוא חלקי למדי.

מרבית שיחות הספר עוסקות בצמחים, ובהם צמחי מרפא מובהקים, אך יש גם שיחות על תבלינים ופירות מאכל, ובהם אלואה (Aloes)⁵, בנג (Bangué), הוא צמח הקנביס, קרדמון (Cardamomo), המכונה בערבית הל, מילה שדה אורטה הזכיר כאחד משמות הצמח, קינמון (Cinamomo), דטורה (Datura), בננה (Figo da India, Bananas), זנגוויל (Gengivre), ציפורן (Cravo), אגוז מוסקט (Noz), מנגו (Mangas), אופיום (Amfião), פלפל (Pimenta), תמרהינדי (Tamarindos), מור (Mirra) ולבונה (Spiquenardo). רוב השיחות נפתחות בניסיון לברר את השמות השונים של כל צמח בשפות שונות ובעיקר לזהות את הצמחים עם השמות שהעניקו להם הסופרים הקדמונים – למשל כשפליניוס הרומי דיבר על קינמון, לאיזה צמח בן זמנו של דה אורטה התכוון? בהמשך נדונים התכונות של הצמחים ושימושים שונים בהם בעולם הרפואה.

במקרים אחדים מביא הספר אבחנות רפואיות מפורטות. למשל מתוארת הרעלה של צמח הדטורה. חשוב במיוחד תיאור תסמיני מחלת הכולרה, המכונה כך בספר – קרוב לוודאי שזהו התיאור המפורט הקדום ביותר של מחלה זו. אין ספק שבדין זכה דה אורטה – בימינו, בפורטוגל – לתואר חלוץ הרפואה הטרונית. באחד הפרקים דה אורטה קורא לרופא הודי בשם מְלוּפָּה כדי לקבל ממנו חוות דעת.

לא כל השיחות בספר עוסקות בצמחים ובחומרים מן הצומח, בתרופות ובעניינים רפואיים. בשיחה אחת אומרים המשתתפים בפירוש שהיא נועדה לשבור את הרצף ולהוסיף עניין לקוראים, ואומנם היא עוסקת בפילים ובשנהב. שיחה אחרת מביאה פרטים על היסטוריה מקומית ועל שמות כלי השחמט.

5 השמות בלועזית כתובים כאן כפי שהם מופיעים בספר.

¶ Coloquios dos simples, e
drogas he cousas mediçinais da India, e
alsi dalgũas frutas achadas nella onde se
tratam algũas cousas tocantes a mediçina,
pratica, e outras cousas boas, pera saber
cõpostos pello Doutor garçia dorta : fisico
del Rey nosso senhor, vistos pello muyto
Reuerendo senhor, ho liçenciado
Alexos diaz : falcam desenbar-
gador da casa da supricaçã
inquisidor nestas
partes.

¶ **Com priuilegio do Conde visõ Rey.**

Im presso em Goa, por Ioannes
de endem as x. dias de
Abril de 1563. annos.

דף השער של ספרו של גרסיה דה אורטה 'שיחות על אודות צמחי המרפא, הסמים וחומרי הרפואה של הודו, וגם על מספר פירות המצויים שם, ובהן נדונות סוגיות אחדות הנוגעות לרפואה, לניסיון מעשי ולעניינים אחרים שראוי לדעת', גואה 1563 (ויקישיתוף)

גם מתכוון ניתן בספר – המחבר סיפר שהוא נוהג לטגן בננות ולאכול אותן עם סוכר וקינמון. יש שיחות העוסקות בחומרים לא צמחיים, כמו יהלומים, אבני חן, פנינים ומינרלים אחרים, ומהן מתברר שדה אורטה עסק ככל הנראה במסחר באבנים אלה.

לספר נוספו טקסטים קצרים אחדים, שאינם מופיעים בתרגומים, ובהם אישור המושל לפרסום והקדשה לידיד מרטים אפונסו דה סוזה. חשובה היא אודה מאת המשורר הפורטוגלי לואיש קמואנש (Camões), ששהה באותה עת בגואה. לימים היה קמואנש למשורר הלאומי של פורטוגל. השיר הזה, שיש בו משחק מילים בשם אורטה (שם המחבר וגם 'גן' בפורטוגלית, אולי רמז לעיסוקו בצמחים), הוא היצירה הראשונה של המשורר בדפוס, והיא השתמרה רק בספר הזה.

מתי התברר שהמחבר יהודי?

למן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה עמדו חוגי המדע בפורטוגל על מקומו המרכזי של דה אורטה בתולדות הרפואה הפורטוגלית, אך הכול ראו בו נוצרי קתולי. מוצאו היהודי והתנהלותו כאנוס או 'נוצרי חדש' התבררו זמן רב אחרי מותו. הוא ידוע כיהודי מאז 1934 – אז עמד על כך אוגוסטו דה סילבה קרבליו (da Silva Carvalho) מתוך מסמכי האינקוויזיציה הפורטוגלית שאיתר בליסבון.⁶ היסטוריונים פורטוגלים התכחשו לגילוי זה עד שנות השישים, ורק בדורות האחרונים התקבלה עובדה זו אט אט. את פרטיו האישיים ופרטים על כל משפחתו האנוסה חשף והדגיש בשנת 1960 החוקר ישראל רווח במחקר שהתבסס גם הוא על ארכיון האינקוויזיציה בליסבון.⁷

גורל הספר

דה אורטה אומנם נמלט מאימת האינקוויזיציה הפורטוגלית (Tribunal do Santo Ofício),⁸ אך זו באה בעקבותיו, ובשנת 1560 התבססה בגואה באופן פורמלי. מסתבר שבאותה עת עדיין לא הייתה זהותו המקורית של דה אורטה

6 סילוה קרווליו; אריזבלאה.

7 רווח.

8 דה אורטה הוא הרופא הפורטוגלי הראשון הידוע שעבר או נמלט לגואה. על התרחבות התופעה של בריחת רופאים למקומות שונים באירופה, על פי רשימת רופאים משנת 1614, ראו: פיינגולד.

שטר של עשרים אשקודו (Escudos) פורטוגליים משנת 1971 ועליו דמותו של גרסיה דה אורטה
(www.billetesdelmundo.org)

ידועה, שכן אחד משני האינקוויזיטורים שבאו לגואה כדי לייסד בה את הסניף המקומי, הכומר הישועי אלקסיו דיאס פלקאו (Dias Falcão), חתום על כתב הרשאה שניתן לדה אורטה לפרסם את ספרו – עובדה המצוינת על דף השער לספר. ככל הנראה משעמדו על זהותו של דה אורטה הניחו לרופא הזקן, שהיה בעל מוניטין וקשור לשלטון המקומי.

לעומת זאת בני משפחתו של דה אורטה, שעברו גם הם לגואה, לא ניצלו מציפורני האינקוויזיציה. בשנת 1569, כשנה לאחר מותו של דה אורטה, נרדפו בני משפחתו, ואחותו קתרינה הועלתה על המוקד בעוון המשך קיום יהדותה. יתר על כן, לאחר שבני משפחתו הודו כי גם דה אורטה קיים את יהדותו בסתר, פעלה האינקוויזיציה להוצאת עצמותיו מקברו ולשרפתו בטקס אוטו דה פה שהתקיים ב־4 בדצמבר 1580. האינקוויזיציה גם אספה והשמידה את עותקי ספרו, ולכן עותקי המהדורה הראשונה נדירים ביותר.⁹

זמן קצר לאחר פרסום הספר, וככל הנראה לפני שנודע העבר היהודי של מחברו, הגיעו עותקי הספר לפורטוגל. כאן, בינואר 1564, הגיע עותק לידיו של חוקר הטבע ההולנדי קרולוס קלוזיוס (Clusius, 1526-1609), והוא פרסם עיבוד של הספר בלטינית (אנטוורפן 1567).¹⁰ קלוזיוס שכתב את הספר באופן מקיף: ביטל את מתכונת דו־השיח, שינה את נושאי הפרקים וארגן אותם מחדש, העיר את הערותיו על כל צמח וצמח, והוסיף איורים בחיתוכי עץ – אך הערותיו והתוספות שלו לספר המקורי נרדפו בגופן שונה. הספר בעיבודו של קלוזיוס נראה יותר כספר בוטניקה. מהדורה זו נמכרה היטב, משום שנכתבה לטינית, שפת המדע, והיא שהביאה את שמו של דה אורטה לראשונה לידיעת החוקרים. זמן קצר לאחר מכן נשתכח הספר המקורי, בגלל נדירותו ומפני שנכתב פורטוגלית.

עברו כ־300 שנה עד שהתגלה בליסבון, בשנת 1841, עותק של הספר המקורי, ורק מאז הוערך הספר כרבעי בזיקה לתולדות הרפואה. לא הייתה זו יד המקרה, אלא פרי נחישותו של הד"ר דה לימה לאיטאו (de Lima Leitão), נשיא החברה למדע הרפואה בליסבון, שבמשך עשרים שנה חיפש עותק של הספר במהדורתו המקורית לאחר שראה עותק של מהדורה זו בספרייה הציבורית בריו דה ז'נרו שבברזיל.¹¹ משנמצא עותק הובעה המשאלה להוציא

9 בוקסר הצליח לאתר עשרים וארבעה עותקים של הספר, אך לא אחד מהם בהודו. ראו: בוקסר, עמ' 33-36.

10 אגמונד. העותק שהיה בידי קלוזיוס, ובו הערות שוליים רבות וקולופון לפני עמוד השער, נמצא היום בספרייה האוניברסיטאית של קיימברידג' באנגליה.

11 פונטש דה קוסטה, זהות והבניית זיכרון, עמ' 239, הערה 4.

ולוסו סלגדו (Salgado), 'גרסיה דה אורטה והרופאים הפורטוגלים' (Garcia de Orta e os Médicos) (Portugueses), ציור קיר בבית הספר לרפואה בליסבון, 1905 לערך (ויקישיתוף)

לאור מהדורה חדשה, בשפת המקור, גם משום נדירות הספר וגם משום השיבושים הרבים בספר המקורי.¹² הניסיון הראשון של הקרדינל סראיווה (Saraiva), בשנת 1872, לא הניח את דעת החוקרים. מהדורה חדשה של הספר בשפה הפורטוגלית הוציא הרוזן דה פיקליו (Conde de Ficalho), בשני כרכים, בשנים 1891 ו-1895, וזו המהדורה המקובלת כיום במחקר.¹³

תרגום לאנגלית של מהדורת פיקליו, פרי עטו של קלמנס מרקהם, הופיע בשנת 1913.¹⁴ חשובים במהדורה זו גם המבוא, המפתחות ורשימת מידות, משקלות ומטבעות שהיו נהוגים בזמנו של דה אורטה, ושנוכחים תכופות בספר. מאמצע המאה התשע עשרה ובעיקר מאז שהספר הוצא לאור מחדש בשפת המקור, ניתן לדה אורטה מקום מרכזי בתולדות הרפואה והחלו לכנותו אבי הרפואה בפורטוגל. כפי שציינה החוקרת הפורטוגלית פלמירה פונטש דה קוסטה, דיוקנו המדומיין (לא שרר דיוקן אמיתי מן המאה השש עשרה), אוחו בידו ספר, מופיע במרכז ציור קיר גדול של אבות הרפואה הפורטוגלית שצייר ולוסו סלגדו (Salgado) סביב שנת 1905 בבית הספר לרפואה בליסבון.¹⁵

בשנת 1958 הוצב פסל ברונזה גדול שלו בחזית המכון להיגיינה ורפואה טרופית בליסבון; גם דמות זו אוחת ספר בידה האחת וצמח בשנייה. בשנת 1971 הופיעה דמותו של דה אורטה על שטר של 20 אשקורו פורטוגליים.

מהדורת פיקליו לספר איננה רק הרפסה מחודשת שתוקנו בה טעויות הכתיב והדפוס הרבות שבספר המקורי והואחד בה כתיב השמות, אלא גם מציינת במידה רבה את ראשית מחקרו של הספר. זאת משום שפיקליו, שהיה בוטנאי, הוסיף מספר ניכר של הערות והתייחסויות לסוגיות הנזכרות בספר. פיקליו כתב גם את הספר 'חיי וזמנו של גרסיה דה אורטה',¹⁶ ומרבית המאמרים שנכתבו מאז על דה אורטה הם יותר בבחינת ערכים אנציקלופדיים, שהסתמכו על פיקליו.¹⁷

12 דה אורטה הוסיף בסוף הספר במהדורה הראשונה עשרים

עמודים של תיקוני טעויות.

13 אורטה, מהדורת פיקליו.

14 אורטה, תרגום מרקהם. בתרגום זה לאנגלית יש פה ושם קיצורים – המתרגם צנזר עניינים מיניים שנראו לו נועזים מכדי למסור על אודותיהם לקוראיו באנגליה הוויקטוריאנית. למשל בשיחה השביעית חסרים שני קטעים ארוכים, כפי שניתן ללמוד מהשוואת אורטה, תרגום מרקהם, עמ' 42, 51; אורטה, מהדורת פיקליו, א, עמ' 76, 86 בהתאמה.

15 פונטש דה קוסטה, זהות והבניית זיכרון, עמ' 246-247. התבוננות קפדנית בציור מגלה שהוא אוחו בעיבוד של קלזיוס, הכולל איורים.

16 פיקליו.

17 למשל: מורנו דה קרווליו; אנדרדה; פרידנוולד.

מרטינס קורייה (Correia), פסל דה אורטה בחזית המכון להיגיינה ורפואה טרופית,
ליסבון (צילום רוני רייך)

בשנים האחרונות החזירה פונטש דה קושטה את מחקר הספר לסדר היום המחקרי.¹⁸ בשנת 2013 התקיים בליסבון כנס מדעי שכותרתו 'העולם בתוך ספר' (O Mundo num Livro), לציון 450 שנה לפרסום ספרו של דה אורטה בגואה בשנת 1563. פונטש דה קוסטה היא שיזמה את הכנס, והיא גם ערכה ספר ובו תריסר מאמרים מפורטים המבוססים על הרצאות שנישאו בכנס.¹⁹

אזכור יהודים בספר

להלן מובאים מתוך ה'שיחות' כל הקטעים שנזכרים בהם יהודים ועניינים שעשויים היו לגעת ביהודים, ובהם אזכורים מקראיים ואזכורים גיאוגרפיים הנוגעים לארץ-ישראל (פלשתינה), יהודה, נבטים וירושלים. ההפניות המדויקות הן למהדורה הראשונה, למהדורת פיקליו ולתרגום האנגלי של מרקהם.²⁰

1. כבר בשיחה השנייה מתוך חמישים ותשע השיחות שבספר נמצא הרמז הבולט ביותר ליהודים, אף כי יהודים אינם נזכרים בו במפורש. הדבר נאמר מפי ד"ר רואנו, בן שיחו של דה אורטה, כדלקמן:

רואנו: [...] אני אומר כי מאחר שחיברת את האוצר הזה, אני מבקש את עבודתך לעצמי בלבד, ועבור מספר קטן מאוד של אנשים נוספים שאני מכיר בספרד, ולכמה מתלמידינו, אם לא אכפת לך שהם ידעו זאת; וכמה מתלמידיך, המלומדים כמון וכמוני, יכולנו ללמוד מהם, שכן הם מחשיבים מעט את המעשה והרבה את ההלכה. אתה ואני נעשה את ההפך שכן כעת אין לך לא אדונים ולא מורים בסלמנקה או באלקלה, כי כולם או בין המתים או שגורשו מספרד.²¹

שני המשוחחים, רופאים בהכשרתם, רכשו את השכלתם באוניברסיטאות בסלמנקה ובאלקלה דה אנרס שבספרד. בשעה שהתקיימו השיחות המתועדות בספר היה דה אורטה בערוב ימיו, ומוריו מן הסתם כבר הלכו לעולמם. האזכור של גירוש רופאים שהיו מורים מכובדים באוניברסיטאות החשובות ביותר בספרד ודאי כוון ליהודים שבהם, שגורשו בגירוש הגדול בשנת 1492.

2. באותה שיחה, השיחה השנייה, העוסקת בצמח האלואה (Aloe), דה אורטה ורואנו דנים בתכונותיו של הצמח כשלעצמו וכאשר הוא מעורבב עם חומרים

18 פונטש דה קושטה, הרחבה גיאוגרפית.

19 פונטש דה קושטה, רפואה, מסחר ואימפריה.

20 הקטעים תורגמו מן התרגום האנגלי של מרקהם, תוך השוואה לטקסט המקורי במהדורת פיקליו.

21 אורטה, מהדורה ראשונה, עמ' 3א; אורטה, מהדורת פיקליו, א,

עמ' 24; אורטה, תרגום מרקהם, עמ' 5.

אחרים. כאן נזכר סוג מסוים של אלואה שמוצאו אולי מירושלים, ודה אורטה שולל את העובדה הזו:

רואנו: [...] ועכשיו ספר לי אם יש להם אלואה מטליקו [Aloes metallico] בירושלים.

אורטה: חקרתי בעניין זה יהודים אחדים שבאו לכאן ואמרו כי הם תושביה של ירושלים. כמה מהם היו בניהם של רופאים, אחרים – של רוקחים. כולם סיפרו לי שאין זה נכון, ושהוא איננו בפלשתינה.²²

לא ברור לקוראים מה מצא רואנו לשאול לפתע על סוג מסוים של אלואה הנמצא כביכול בירושלים. דה אורטה הכיר היטב את מפת המזרח התיכון וידע היכן ממוקמת ירושלים – בפלשתינה. בשיחה התשיעית הוא מזכיר זו בצד זו את יהודה ואת פלשתינה. ייתכן שיהודה הוא אזור גיאוגרפי שנכלל כולו בתוך פלשתינה, שהיא ישות מדינית – או נכון יותר הייתה ישות מדינית בתקופות הרומית והביזנטית, אך דה אורטה לא היה מודע לכך. מכל מקום השאלה ואזכורה של ירושלים אינם מעוררים בו רגשות דתיים או אחרים. ירושלים נזכרת בחיבור פעמים נוספות, ומעניין שדה אורטה מזכיר כאן יהודים שבאו דווקא מירושלים.

3. בשיחה הרביעית דה אורטה מזכיר כי ביקש עצה מרוקח יהודי מירושלים, דובר ספרדית. זה המקום היחיד שבו דה אורטה מגנה במפורש את היהדות. ייתכן שמדובר כאן ביהודי ממשפחה שגורשה זה לא כבר מספרד ועל כן הוא דובר ספרדית, אך בנדודיו לאחר הגירוש הגיע לירושלים והשתקע בה. מידיעתו את השפה הערבית לא ניתן כמובן ללמוד דבר, שכן זו הייתה אז בשימוש בספרד ובארץ־ישראל גם יחד.

אורטה: אם בארץ זו ראיתי את צמחי המרפא המצויים בארצך, באירופה, אזי אעקור ממך את הספק, שכן אני אספר לך את כל הידוע בנושא זה באשר להודו. סופרים בני זמננו אומרים שטייריאקה [Tiriaca] אינה יכולה להיווצר מפאת מחסור באמומום [Amomum]. שאלתי רוקח ששפתו ספרדית – אך הוא יהודי על פי דעתו המסולפת, ואומר שמוצאו מירושלים – מהו האמומום? הוא מסר לי כי זה בערבית חמאמה, שפירושו 'דגל יונה', וכי הוא מכיר זאת היטב, וכן שראה זאת בארצו שלו ולא בארץ הזאת, ובעניין זה לא יכול להיות ספק.²³

22 אורטה, מהדורת פיקליו, א, עמ' 34; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 16.

23 אורטה, מהדורת פיקליו, א, עמ' 60; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 29.

4. השיחה השביעית והשיחה התשיעית קשורות זו בזו משום שנדרון בהן בין היתר צמח אחד. בשיחה השביעית נאמר:

וראנו: [...] רואליו [Ruelio], אדם משכיל למדי וראוי לתשבחות, שהוא מתרגמו של דיוסקורידס [Dioscorides],²⁴ אומר בחיבורו על טבע הצמחים שבצרפת גדל שורש גדול ועבה שהוא שחור מבחוץ ולבן בפנים, צבע הנמשך אל העלים ואל המראה הכללי. הוא אומר כי לשורש כמו גם לזרעים ולמה שנפלט ממנו יש ריח נעים ביותר, וכן שמעלותיה של התרופה מוכחות, והוא מעניק לה שמות מפוארים כמו השורש האימפריאלי, השורש המלאכי, השורש של רוח הקודש [...] זה מכונה שם בפי המנתחים הווטרינרים בשם לסרפיקיום גאליקו [Lasserpicium Gallico]. אלה אומרים כי ריחו של המוהל הוא כמו של בנג'ואי [Benjuy], והמשכילים בדעה שזהו אומנם בנג'ואי והאופוס קירינאי [Opos Cirinaico] צמח ביהודה והובא לצרפת. לכן אומרים שהמילים בן ג'ודאו [Ben Judeo] השתבשו לבנג'ואי. אורטה: אתה משבח מאוד את השורש הזה אך העץ שונה מאוד מן הבנג'ואי, כפי שתראה כאשר נדבר על זה האחרון, שהוא עץ גדול. האסא פטידה [Asa Fetida] איננו כה גדול, וכך גם לא הלסרפיקיום קירינאי [Lasserpicium Cirinaicum], שמהו ממנו, כך אומרים, נמצא ביהודה. חקרתי בקרב סוחרי סמי המרפא של אותה ארץ והם סיפרו לי שבזיכרונם של האנשים מעולם לא היה שם כזה של צמח.²⁵

יש כאן שילוב מעניין בין צמח מקירנה (בלוב של ימינו) ובין יהודה. הלסרפיקיום הקירני, או בשמו האחר סילפיום (Silphium), היה צמח בושם נחשק והוא נכחד. גם ביהודה היה צמח בושם שנכחד, הוא הבלסמון (המכונה במקומותינו אפרסמון). אף שדה אורטה ובן שיחו מרבים להזכיר את הסופרים הרומים ובעיקר את דיוסקורידס, פליניוס וגלנוס, שהדגישו את מעמדו של הבלסמון ואת ייחוסו הבלבדי ליהודה,²⁶ אין השניים שואלים מהו הצמח הזה ואם הוא נמצא בהודו, אך ייתכן שאזכורו כאן הוא הרחוק לטהייתם בעניין זה.

²⁴ רואליו הוא ז'אן רואל (Ruel, 1474-1537), רופא, בוטנאי ופרמקולוג צרפתי, חקר ותרגם את חיבורו של דיוסקורידס 'על חומרי רפואה' (De Materia Medica).

²⁵ אורטה, מהדורת פיקליו, א, עמ' 86; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 51.

²⁶ שטרן, א, מס' 179 (דיוסקורידס), מס' 213 (פליניוס); ב, מס' 391 (גלנוס).

5. בשיחה התשיעית הריון חוזר לבנג'ואי:

רואנו: באשר לאנטוניו מוסה [Musa] עליי לומר לך שהוא אומר יותר, כך שיש לתת לך את כל הערותיו. הוא אומר שעץ הבנג'ואי הוא מקומי באפריקה ובארמניה, ושהוא גדל גם בהודו; וכן שלפי דיסקורידס מן השורש ניתן להכין קמח דמוי סובין שמצא פעמים רבות, והוא מוסיף ואומר שהטוב ביותר צומח בקירנה וביהודה.

אורטה: אף שהם עשויים לכנות זאת אופוס קירנאיקום [Opus (sic) Cirenaicum], שפירושו מיץ מקירנה, אני יודע שהמקור העיקרי שלו הוא בהודו, ליד הגנגס [Ganges] [...] וזהו הבנג'ואי, המכונה בסיאם [Siam] בשם אמנדואדו [Amenduado], ומכל הבנג'ואי הזה המובא להודו רובו מערב, מתורכיה ומפרס. אם אתה מתעקש [לומר] שכמות קטנה מגיעה מיהודה ומפלשתינה, אומר לך שדיברתי עם המאורים [המוסלמים] ועם היהודים שקנו אותו כאן על מנת לקחתו כסחורה לארצם. אין להאמין שהם היו רוכשים אותו כדי לקחת לפלשתינה לו היה להם שם [סוג] טוב יותר שלו כדבריך.

רואנו: ענה לי באשר למה שרואליו אומר שבצרפת גדל שורש המכונה בשם השורש המלאכי, השורש של רוח הקודש והשורש האימפריאלי [...] ושאמור להיות בעל אותן תכונות, או אף טובות יותר, ממה שאתה מייחס לאסא פטידה.

אורטה: אני אומר שבהחלט יכול להיות שקיים שורש עם הפרשה כזאת, ושיש לו תכונות כאלה [...] ודאי שבהודו הוא טוב לחוליים רבים שהוא [רואליו] מזכיר. אך הוא משמש לדיכוי תאוות הבשרים, וכפי שהוא אומר איש לא יעשה כל רווח מהבאתו לכאן, מפני שההודים אינם מחפשים תרופה לדיכוי תאוות כאלה אלא להעצמתן. זה עשוי להיות שימוש לדיכוי בעוד שהאסא מעצים. כך שבבירור אין הם זהים כאשר האפקט מנוגד. הוא איננו ביהודה כדבריך, לפי המידע שהשגתי. ברור שהוא לא היה ידוע באותה מידה בימי קדם, שאם לא כן היה נותר ממנו משהו בזיכרוןם של האנשים, והיו מהללים אותו דוד ושלמה, שכתבו תשבחות על בשמים.²⁷ ייתכן בהחלט שרואליו, שאמר כי הוא כונה בשם בנג'ודאום [Benjudeum], שפירושו 'בן יהודה', הוטעה על ידי השם. ודאי שראוי יותר להניח כי יש לכנותו בנג'ואוי [Benjaoy], שפירושו 'בן של ג'והן'.²⁸

27 כוונתו ככל הנראה לכתוב בשיר השירים ד, י, יד, טז; ה, א; ו, ב; ח, יד.

28 אורטה, מהדורת פיקליו, א, עמ' 104-105; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 60.

6. בשיחה העשרים ושתיים, בדיון בפרי הבננה, דה אורטה מזכיר את ארץ הקודש, שהפרי גדל בה ונקרא שם מוזה. הקישור בין שם זה לבין המוזות של המיתולוגיה היוונית הוא כמובן בבחינת אטימולוגיה עממית חסרת בסיס. מעניין אזכורו של הנזיר הפרנציסקני שזיהה בבננה את הפרי שהביא את אדם הראשון לחטוא (בראשית ג, א-יג).

אורטה: [...] הערבים מכנים זאת מוזה [Musa], ואבן סינא וסראפיאם [Serapiam]²⁹ גם יחד מקדישים להם פרק כשהם מכנים אותם בשם זהה, כפי שעושה גם ראסיס [Rasis]³⁰. יש להם ה'תאנים' האלה גם בגינאיה [Guinea], שבה מכנים אותן בננה [Bananas].

אורטה: אבן סינא אומר שה[ערך] התזונתי בפרי הזה הוא מועט, שהוא מעודד דלקת, שהוא שימושי למחושי חזה, שהוא מגרה את הקיבה, ושטוב לקחתו לאחר הארוחה. ראסיס אומר שזה מזיק לקיבה. סראפיו [Serapio] אומר שזה חם ולח בדרגה הראשונה, שזה טוב לצרבת בחזה או פריאות, ושרבים החשים מועקה בקיבה משתמשים בזה. מכאן ברור שסופרים אלה הכירו את הפרי. אם לא די בכך, שאל כל ערבי למה הוא קורא בשם אמוזה [Amusa] או מוזאי [Musay], בין שהוא מקהיר, דמשק או ירושלים [...] אורטה: עליך לדעת עוד כי נזיר פרנציסקני שהיה בירושלים, ושכותב על המסתורין של ארץ הקודש, מהלל את הפרי הזה. הוא אומר כי הוא מכונה מוזה [Musa] משום שזה פרי המוזות, שניזונו ממנו. הוא מוסיף ואומר שהפרי הזה הוא שהביא את האדם [הראשון] לחטוא [...].
רואנו: אינני יודע אם זהו העץ של גן עדן עלי אדמות, ובכך אני מחזיק בדעותיהם של האבות הקדושים, אך עליי להודות שזהו פרי טוב מאוד.³¹

7. בשיחה העשרים וחמש דה אורטה ורואנו משוחחים על צמח הציפורן, מצמחי התבלין המפורסמים והנחשקים של הודו. בשיחה משולב סיפור בעל רקע היסטורי המזכיר את מסעו של הימאי פרדיננד מגלן (Magelan) –

29 הוא סראפיו (Serapio) המכונה הצעיר (כדי להבחין בינו ובין יחיא אבן סרפיון), בן המאה השתים עשרה או השלוש עשרה, שכתב ספר רפואה בנושא תרופות פשוטות. הספר נכתב ככל הנראה בערבית ולא שרד; שרד תרגום שלו ללטינית, וחלק מן הספר שרד גם בתרגום לעברית.

30 הוא מוחמד אבן זכריה אל ראזי, רופא, אלכימאי ופילוסוף יליד פרס; מפורסם בזכות כתביו הרפואיים והבוטניים, שרבים מהם תורגמו ללטינית.

31 אורטה, מהדורת פיקליו, א, עמ' 331; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 198.

שנרמזו אך אינו נקרא בשמו. בהמשך מספר דה אורטה על מלך מקומי בשם טרנאטה שקישר בין הצמח ובין מלכי פורטוגל. בזיקה לאמירה של מלך כופר זה התומכת בדבר האל מזכיר דה אורטה בקצרה את בלעם ואתונו. מאחר שבהמשך הכתוב מסופר שהמלך הזה התנצר, אין לראות באזכור הזה דווקא רמז ליהדותו המוסתרת של דה אורטה. אין לדעת אם דה אורטה זכר את סיפור בלעם ואתונו מימי בחרותו, אולי מקריאת התורה בהסתר בעיר מולדתו שבפורטוגל, או לחלופין כשהוא משולב בדברי הטפה ששמע כ'נוצרי חדש' בביקורו בכנסייה.

אורטה: [...] המלך של אחד האיים, המכונה טרנאטה [Ternate], כאשר הוצע לו לסייע לספרדים, אמר שהציפורן ניתנה על ידי האל לפורטוגלים משום שכל ציפורן מכילה את חמש הקווינאס [quinias]³² של מלכי פורטוגל. ייתכן שהוא אמר זאת ברצון האל, אף שהוא היה כופר. באותה דרך בלעם ואתונו התנבאו אף שלא הייתה זו בהמה נבונה. אני מזכיר נושא זה כתוכחה מטעם כנסיית האם הקדושה. לאחר מכן המלך הזה התנצר. הוא קיבל את מלכותו ממלך פורטוגל, ואני הכרתי אותו בגואה.³³

8. בשיחה השלושים רואנו מביא מידע מספרו של פליניוס הזקן 'על חקר הטבע' (*Naturalis Historia*). בהקשר זה נזכרים אספלט וביטומן.³⁴ איננו יודעים מהי התרופה הנזכרת בשם ביטומן יהודאי. אספלט הוא החומר השחור והצמיג שהיה צף על ים המלח. ייתכן שהתרופה הנזכרת נעשתה מדילול אספלט. כיום ידועה במדבר יהודה, בסביבות ים המלח, אבן גיר ביטומנית, שגונה אפור כהה עד שחור בשל החומרים האורגניים הספוגיים בה. האם ממנה הכינו את התרופה האמורה? שני החומרים הם ממקור ביוגני.

קשה יותר לברר מהי הקאסיה הנזכרת. ודאי שאין זה אחד ממיני הקינמון, שלא צמח בממלכת הנבטים, שממזרח לים המלח. מנגד ידוע שדרך הבשמים היבשתית – שנמשכה מדרום חצי האי ערב ועד נמלי הים התיכון – עברה בממלכת הנבטים, ושעוד שהשתלטו הרומאים על ממלכתם, בשנת 106 לסה"נ, הובילו הנבטים שיירות בדרך זו. על כן ייתכן שהקאסיה, שמוצאה מהודו,

32 מילולית: נקודות. בסמל פורטוגל מופיעים חמישה מגינים כחולים, ובכל אחד מהם חמש נקודות לבנות המסמלות את הפצעים (סטיגמטה) של ישוע הנוצרי.

33 אורטה, מהדורת פיקליו, א, עמ' 362; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 216.

34 פליניוס הזכיר את האספלט והביטומן פעמים אחדות. ראו למשל: שטרן, א, מס' 203, 207, 225.

הגיעה בדרך זו לממלכת הנבטים, ומשם הובלה לאירופה.

רואנו: פליניוס אומר, על פי רואליו, שקיימים שני מקומות שמהם מגיעה הקאסיה [Cassia], ארץ הנבטים [Nabateos] וטרוגלודיטס [Trogloditas],³⁵ ושהסוחרים מוכרים את האספלט [Aspaltum] תמורתו. אורטה: בזה פליניוס איננו בכיוון הנכון. ייתכן שאספלטו דולל ונמכר כלינלואס [Linaloes]. אתה ודאי אינך משער, כפי שעושים בטעות אחרים, שאספלטו הוא מה שאנחנו מכנים בשם ביטומן יהודאי [Betumel Judaico], משום שזו תרופה זולה המיוכאת ממצרי מכה [Mecca], ונמכרת כאן כעטרן [לציפון] אוניות.³⁶

9. בשיחה השלושים ושתיים נזכר לראשונה איזק (יצחק) היהודי, סוחר פעיל שנע בימים בין פורטוגל, מצרים, הודו ונמלים שביניהן. הוא היה מקור מידע חשוב ואמין לכתר הפורטוגלי וזכה להגנתו.³⁷

רואנו: מי סיפר לך זאת, וכיצד אתה יודע זאת? אורטה: יהודי אחד שהיה בפורטוגל ונולד בקהיר. הוא הביא לפורטוגל את היריעות על מותו של הסולטאן בהדור [Bahadur].³⁸ שמו היה איזק [Isac] איש קהיר, אדם זהיר ויודע שפות רבות. שאלתי אותו אם גואדלופה [Guadalupe] פירושו 'נהר הזאבים', כפי שמצוי אצל לוסיו סיאנולו מרינאו [Lucio Sienolo Marineo].³⁹ הוא ענה לי שאין זה כך, ושהמשמעות היא 'נהר האהבה'. אמרתי לו שאדם מלומד מאוד כתב שזו המשמעות. הוא ענה שאם הכול יכול להינתן בשפה אחת, הרי מוטב כך מאשר לתת חלק אחד בשפה אחת ואת החלק האחר בשפה אחרת.⁴⁰ מאחר שגואדלופה הוא כולו בערבית, המשמעות היא 'נהר האהבה'.⁴¹

35 ארץ שוכני המערות. המקום לא ידוע, ככל הנראה אזור מסוים

בערב או בעבר הירדן המזרחי.

36 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 53; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 257.

37 טוויים.

38 בהדור שאה, ששלט בשנים 1526-1537, בן השושלת המוזרפידיית ששלטה בגוז'ראט. הוא נרצח כאשר קיים משא ומתן עם הפורטוגלים, ובעקבות זאת כבשו הפורטוגלים את דיו, והם החזיקו בה עד שנת 1961.

39 לוסיו מרינאו סיקולו (Siculo, 1445-1533), הומניסט והיסטוריון סיציליאני, עבר לספרד ולימד באוניברסיטת סלמנקה.

40 ואדי - נהר, בערבית; לופוס - זאב, בלטינית.

41 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 85; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 276. לא ברור כיצד הגיע דה אורטה לפירוש זה, שכן

10. השיחה השלושים וארבע עוסקת בעיקר בפרי עץ המנגו, אך בחלקה האחרון השיחה מתגלגלת לעניינים אחרים. בפסקה האחרונה רואנו מבקש מדה אורטה הסבר לכינוי פרנגו (בפינו כיום: פרנקים). שוב נעזר דה אורטה במידע שלמד מן היהודי יצחק איש קהיר. כאן מתברר שיצחק זה היה גם הוא מן האנוסים. רואנו: מדוע מכנים בארץ הזאת את הפורטוגלים בשם פרנגו [Frangez]? אורטה: אומר לך. אין מעניקים את השם הזה רק לפורטוגלים אלא לכל הנוצרים מן המערב. הסיבה הייתה שהנוצרים הראשונים באסיה היו צרפתים, ולכן כינו את הנצרות בשם פרנגיה [Franguia]. מכנים זאת כך בהורמוז [Ormuz] ובכל הארצות האלה, ואת כל מי שמתגורר בארצותיהם. אני, שבאתי מפורטוגל, שאלתי נוצרי שהיה קודם לכן יהודי, שהיה ספרדי והתגורר בקהיר, כמה נוצרים היו בקהיר בימיו של הסולטאן וכמה יהודים. הוא סיפר לי כך וכך אלפי נוצרים, כך וכך ערבים, כך וכך פרנקים ויהודים. מששאלתי למה כוונתו בפרנקים, הוא אמר שהם נוצרים מאירופה, ופרנגיה [Franguial] היא הנצרות. וכזה אני מביא את שאלותיך לסיומן.⁴²

11. בשיחה השלושים ושש נזכרת פלשתינה – הנזכרת גם בשיחות השנייה והתשיעית – כמקום שממנו בא כביכול פרי המונגו. כאמור בשיחה התשיעית יהודה ופלשתינה נזכרות זו בצד זו. בימיו של דה אורטה, במאה השש עשרה, כבר היו הארצות והאזורים האלה כ־150 שנה בשליטת האימפריה העות'מאנית, והוא השתמש כאן בשמות היסטוריים.

רואנו: דומני שלא הערבים ולא היוונים כתבו על הנושא שאתה מכנה בשם מונגו [Mungo].⁴³ עם זאת הוא בשימוש רב כאן. אורטה: אני יודע שהוא מצוי בפלשתינה וזאת לפי מה שסיפר לי מאורי (מוסלמי) אחד שבא משם. אכן סינא גם מתאר זאת בספר II, פרק 984.⁴⁴

בשפה הערבית קשה למצוא זיקה בין לופה לאהבה. מכל מקום ראויה לציון הבחנתו של יצחק שעדיפה אטימולוגיה משפה אחת.

42 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 108; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 294.

43 סוג של שעועית הודית (מש). אין לבלבל עם פרי המנגו (mangas), הנזכר בשיחה השלושים וארבע.

44 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 143; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 313. מראה המקום אצל אבן סינא מכוון לספרו 'קאנון', שהיה בן חמישה כרכים.

12. בשיחה החמישים נזכרות הערים חלב וחרן, בזיקה לאבי האומה אברהם, ונשאלת השאלה אם דה אורטה התכוון לאותה עיר. חרן (בצפון מסופוטמיה, כיום בתחומה של תורכיה) כמובן איננה חלב (העיר הראשית בצפון-מערב סוריה).⁴⁵ חרן אכן קשורה לנדודיו של אברהם; חלב איננה נזכרת במקרא. דה אורטה איננו עונה על השאלה שמציג לו רואנו.

אורטה: [...] אלה האומרים שגֵר [Spiquenardo] בא מסוריה מתכוונים שהוא מגיע דרך חלב [Aleppo], וממנה חלק מגיע לוונציה ונצרך באירופה. בדרך זו יש להבין את ספולבדה [Sepulveda],⁴⁶ המזכיר את האספיק האלפי [Espica Aliep], וזה כמו לומר אספיק מחלב [Aleppo], שכן חלב זו היא תמיד תחילתה של סוריה ותחנה חשובה בדרך מהודו למערב, ועתה יותר מאי פעם [...] רואנו: איזו עיר היא זו חלב? האם במקרה זוהי חרן [Haran] ?

אורטה: הבישוף דון אמברוזיו [Dom Ambrosio] הגיע לארץ הזו דרך ערב ותורכיה, כשהוא מונע על ידי הקנאות של אמונתו. הוא ידע ערבית וקרא אותה היטב. כששוחחתי איתו במנזר של סן דומינגו [Sam Dominguos], שלמסדרו הוא השתייך, הוא סיפר לי שאברהם, כאשר אלוהים קרא לו מאור [Ux], עיר של הבבלים, הלך לחלב, העיר הראשית של סוריה, ולקח מספר גדול של בני בקר. הוא נתן חלב לשתייה לכל הנצרכים והעניים, והם באו לשם כל יום. האנשים העניים האלה, כאשר הם הגיעו ביקשו יאלפ [yalap], שפירושה בקשה: 'צווה היכן נאכל כעת'. מסיבה זו ניתן השם הזה לארץ הזאת. הבישוף אמר שזו המסורת של זקני חלב, המאמינים שאברהם ישב ושלט בה.⁴⁷

13. בשיחה החמישים ואחת דה אורטה מזכיר מאורי שנולד כנוצרי. לפי התיאור דומה שהאיש אכל עם דה אורטה מאכלים האסורים על המוסלמים. הוא לא גילה לדה אורטה את דבר עברו כנוצרי, אך דה אורטה עמד על כך כשראה שהוא לא נימול – מן הסתם בעת שבדק אותו כרופא. דה אורטה נמשך לסיפור הזה בוודאי כי גם הוא חי בקרב המוסלמים בזהות ברזיה שעלולה הייתה להתגלות מעצם היותו נימול.

45 במקרא השם ארם צובא מציין את אחת הממלכות הארמיות (למשל שמואל ב' י, ו). מאוחר יותר כינו יהודים את העיר חלב – ארם צובא.

46 חואן גינס דה ספולבדה (de Sepulveda, 1494-1573), הומניסט, פילוסוף ותיאולוג ספרדי, תרגם אחדים מחיבוריו של אריסטו ללטינית.

47 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 297; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 406.

אורטה: [...] באופן זה אני ריפאתי, בעצתו של ניזמושא [Nizamoxa],⁴⁸ פורטוגלי אחד, יליד מטוסיניוס [Matosinhos] בשם סנצ'ו פירז [Sancho Pirez], שהיה אהוב כל כך שביקרוהו כל יום. ניזמושא לא נתן לאיש, פרט לי, לטפל בו, משום שחשש שהרופאים האחרים יהרגו אותו, משום שהיה אהוב כל כך. רואנו: הוא היה ודאי אהוב מאוד. האם הוא היה מאורי או נוצרי, והאם הוא היה עשיר?

אורטה: בסוד הוא גילה לי שהוא היה נוצרי, והוא אכל איתי מאכלים האסורים על המאורים ודיבר בגנותם. הוא לא היה נימול, אף שכולם הניחו שכן, אך אני ראיתי שהוא לא היה. אך הוא העמיד פנים שהוא מאורי ומת כשערך הכנסתו 6,000 קרוזדוס. נכון הוא שבכספי ההכנסה הזו שילמו לאנשים ששירתו אותו. כן או לא, השטן הכה בו לראשונה בקרב של קלבארגה [Calabarga].⁴⁹

14. בשיחה החמישים ושלוש, כאשר הדיון בעניין התמרהינדי נסב על קהיר שבמצרים, דה אורטה מזכיר את יוסף המשביר, את היותו שבוי – לפני עלייתו לגדולה – ואת מחסני הדגן שיצר.⁵⁰

אורטה: קהיר כונתה בימי היוונים, בעת העתיקה, בשם ממפיס [Menfis] (sic!), שבה נמצאות כעת הפירמידות המפורסמות, ומקום שבו יוסף [José] היה שבוי. כעת ניתן לראות את הקמרונות שבהם היו המחסנים.⁵¹

15. בשיחה החמישים וארבע דה אורטה מבחין בין העברים מתקופת המקרא, שהיו הראשונים לכתוב על אלוהים, ובין היהודים בני זמנו. כאשר ליהודים הוא מציין את ברית המילה ואת האיסור על אכילת בשר חזיר כמסמנים מובהקים שלהם.

48 ניזמלוק (Nizamaluka) הוא בורהאן ניזאם שאה הראשון. שלט בסולטאנות אחמדנאגאר שבדקן (Deccan) בשנים 1510-1553. הוא התאסלם לאסלאם השיעי, ושלטונו התאפיין בסובלנות דתית ובפריחת המסחר והאומנות. חורבות ארמונו סמוכות לעיר אחמדנאגאר, בירת הסולטאנות.

49 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 307; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 414.

50 בראשית לט-מא.

51 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 323-324; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 427.

אורטה: [...] זה הביא אותם לחפש בקרב הסופרים היוונים אחר צמח הדומה לו, שכן הם החשיבו את היוונים כמקורות בני סמכא מאוד. הסיבה לכך היא שהיוונים היו הכותבים הראשונים על סוגיית האנושיות, אף שהראשונים שכתבו על סוגיות אלוהיות היו העברים. מסיבה זו תרגם סראפיו מדיוסקורידס באופן מילולי את הפרק על אודות טריפוליו [Tripolio], בחושבו שלא יכולה להיות תרופה שהיוונים לא כתבו על אודותיה [...] ⁵² אורטה: [...] קיימים גם סוחרים המכונים קואריס [Coaris] ובממלכת קמבאיה [Cambaia] הם ידועים כאספרקיס [Esparcis]. אנחנו הפורטוגלים מכנים אותם יהודים, אך הם אינם כאלה. הם גנטיוס ⁵³ שבאו מפרס, ויש להם אותיות כתב משל עצמם והרכה אמונות טפלות מוזרות. כאשר הם מתים מוציאים את הגופה מדלת אחרת ולא מזו המשמשת ברגיל. ויש להם קברים שבהם מניחים את גופותיהם ועוזבים אותן שם עד שהן נרקבות ומתפרקות. הם פונים למזרח. אין הם מלים וגם לא אסור עליהם בשר החזיר; בשר בקר אסור עליהם. בכך רואים שהם אינם יהודים. וגם היהודים הנמצאים בטריטוריה של ניזממלוכו [Nizammalucol], ושנתרו שם ונחשבים ליהודים, אינם יהודים. הם מקבלים עליהם נדרים מוזרים. ⁵⁴

16. בשיחה החמישים וחמש נזכר סיפור הולדת ישוע הנוצרי, המסופר בכתבי הקודש, כלומר בברית החדשה. דה אורטה מזכיר את השפה הכשדית (או הכבלית), שהיא למעשה השפה האכדית, והיא כתובה בכתב היתדות, אך שלא כדבריו, הברית החדשה ואפילו התנ"ך לא נכתבו בשפה זו. אף שהברית החדשה כתובה ביוונית, ייתכן שדה אורטה התכוון לשפה הארמית, שהייתה שפת המקור שבה נכתבה הברית החדשה או חלק ממנה. יש לשים לב שדה אורטה, כראוי למאמין נוצרי, כינה את ישוע הנוצרי 'אדוננו'. המאגים הנזכרים הם שלושת החכמים מן המזרח שנקלעו לבית לחם, או לחלופין, לפי הסיפור, עקבו אחר כוכב בשמיים. ⁵⁵

אורטה: [...] סוחר הפועל בין מלינדה [Melinde] למוזמביק [Mozambique] סיפר לי שהבדווים הביאו זאת בדרך היבשה מבראוה

52 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 337; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 440.
 53 לא נוצרים, כופרים.
 54 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 343; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 446.
 55 הבשורה על פי מתי ב, א-יב.

שי אריק, 'עשבים' (מבנה 12), מתוך הסדרה 'טבע שני', תצלום דיגיטלי, 2020

[Brava] ומוגדשו [Mogadaxo], ושהם באו לדבריהם מכשדים [Caldea] המכונה כך בפי הכדורים. אנשים אלה היו אנשי הרים ודיברו ערבית צחה, שאומרים כי היא קרובה לשפה הכשדית יותר מאשר לסורית עתיקה. זה סופר לי על ידי נזיר אבסיני [Abexim], אתיופין ובישוף ארמני. שאלתי אותו מדוע פיקו מירנדולנו ⁵⁶ [Pico Mirandolano] בספרו 'אפולוגיה' [Apologia] אמר שמאגו [Mago] בשפה הכשדית מציין אחד שיודע. הוא אמר שכתבי הקודש נכתבו בשפה הכשדית, ושהוא יספר לי מה פירוש מאגו. הוא אמר שמאגושי [Magoxi] בשפה הכשדית פירושו אדם שהוא איש ספר או בר אוריין, ושאלה היו המאגוס [Magosi] שבאו לסגוד לאדוננו. הוא אמר שאנשים אלה לא היו מלכים אלא מלומדים גדולים וכן [מבינים] בכוכבים ובשאר ענייני הטבע. הבישוף הזה הוסיף וסיפר לי שהכוכב שהדריך את המאגוס האלה לא היה גרם שמימי טבעי אלא [עצם] יסודי, כזה שאנו מכנים בשם קומט [comet]. אמור נא לי מה נראה לך באשר לסיפורים האלה. אף לא אחד מהם נראה טוב בעיניי, או מה שמסופר על ידי מי ששולטים בכנסיית האם הקדושה ברומא.⁵⁷

17. בשיחה החמישים ושבע רואנו מזכיר כי אחד ממקורותיו של סראפיו הוא יצחק אבן אמורי (Isaac aben Amori).⁵⁸ סביר להניח כי זה שמו של יהודי שמוצאו מאחת מארצות ערב.

18. בשיחה החמישים ותשע, האחרונה בספר, דה אורטה מזכיר את מגדל בבל.⁵⁹ את בבל עצמה כבר הזכיר בשיחה השלושים ושלוש.⁶⁰ דה אורטה מציין שהמגדל איננו נמצא לא בכגדה (Bagda, בגדאד) ולא בכסורה (Baçora),

56 ג'ובני פיקו דלה מירנדולה (1463–1494), (Pico della Mirandola), אציל איטלקי ופילוסוף. ספרו על 900 התזות נאסר על ידי הכנסייה הקתולית, והוא פרסם כתב הגנה עליו, 'אפולוגיה'.
57 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 353; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 449.

58 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 366; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 456. פיקליו ציין שם שונה מעט, Isac Aben Amarani, אך בהערותיו אין הסבר לשוני. אין זה איזק איש קהיר שנזכר בשיחות השלושים ושתיים והשלושים וארבע, שכן סראפיו קדם לדה אורטה בכ-300 שנה, ואילו עם איזק איש קהיר נפגש דה אורטה באופן אישי.

59 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 397; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 481.

60 אורטה, מהדורת פיקליו, ב, עמ' 93; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 282–283.

בצרה) אלא על גבעה אחרת, ובכך הוא צדק. הוא גילה כאן חוש ביקורת מעניין בטוענו שלפי מקורותיו אין על הגבעה הזו אבנים או לבנים ולכן הזיהוי מסופק, אבל הוא מדגיש שיש מסורת על כך, ודומה שכוונתו לסיפור המקראי.⁶¹

סיכום

ספרים רבים נזכרים ונדונים בחיבורו של דה אורטה, ובהם ספרים שכתבו מחברים קדומים, יוונים ורומים, בעיקר פליניוס, דיוסקורידס וגלנוס, ספרים של מחברים ערבים, ובראשם אבן סינא, וספרים פרי עטם של מחברים בני זמנו של דה אורטה או מעט קודמים לו בזמן. יש להניח שאת ספריהם של כל אלה הביא עימו מפורטוגל, ככל הנראה לאחר מיון קפדני. פרט לאזכורים ספורים מן התנ"ך, שהיו ודאי ידועים לו בעל־פה כגרסה דינקותא ולא הצריכו את הספר בפועל, אין אזכור כלשהו לספרות פרי עטם של יהודים בכלל ורופאים יהודים בפרט (למשל הרמב"ם). הרופא היהודי אמאטו לוסיתאנו (Lusitano), בן זמנו של דה אורטה, נזכר בספר פעם אחת, בשיחה החמש עשרה.⁶² דומה שדה אורטה נזהר בסוגיה זו במיוחד. גם מקומות כמו פלשתינה, יהודה וירושלים נזכרים אך מעט לעומת עשרות רבות של ארצות ומקומות המופיעים בספר, ומבחינה זו אזכורם לא היה עלול לעורר את חשדו של איש. ההתייחסות לתנ"ך, שנחשב כספר קודש גם בעולם הנוצרי, אף היא מזערית.

לטעמי הרמז הבוטח ביותר לעולם היהודי ניתן כבר בשיחה השנייה – אזכור של רופאים שגורשו מספרד (desterrados longe de Espanha), רופאים שהיו ממוריהם של שני הרופאים המשוחרים בספר. מתקופת שהייתו הארוכה בגואה הזכיר דה אורטה רק את יצחק איש קהיר, סוחר שאיתו בא במגע.

אילו לא ידענו מתוך מסמכים מארכיון האינקוויזיציה בליסבון שדה אורטה היה ממשפחה יהודית שנאנסה להמיר את דתה, דומני שלא היה בידינו לדעת זאת מתוך האזכורים המעטים בספרו הנוגעים ליהודים. מסתבר אפוא שגם אחרי שחי עשרות שנים בגואה שבהודו, נשמר דה אורטה היטב מאימתה הקטלנית של האינקוויזיציה הפורטוגלית.

61 בראשית יא, א-ט.

62 אורטה, מהדורה ראשונה, עמ' 159; אורטה, מהדורת פיקליו, א, עמ' 210; אורטה, תרגום מרקום, עמ' 127.

קיצורים ביבליוגרפיים

- Florike Egmond, 'Figuring Exotic Nature in Sixteen-Century Europe: Garcia de Orta and Carolus Clusius', Palmira Fontes da Costa (ed.), *Medicine, Trade and Empire: Garcia de Orta's Colloquies on the Simples and Drugs of India (1563) in Context*, Dorchester 2015, pp. 167–193 אגמנד
- Garcia de Orta, *Coloquios dos simples e drogas he cousas medicinais da India, e assi dalgũas frutas achadas nella onde se tratam algũas cousas tocantes a medicina, pratica, e outras cousas boas pera saber*, Goa 1563 אורטה, מהדורה ראשונה
- , *Coloquios dos Simples e Drogas da India por Garcia da Orta*, I–II, ed. Conde de Ficalho, Lisboa 1891–1895 אורטה, מהדורת פיקליו
- , *Colloquies on the Simples & Drugs of India by Garcia da Orta*, ed. Conde de Ficalho, trans. Sir Clements Markham, London 1913 אורטה, תרגום מרקם
- Antonio Manuel Lopes Andrade, 'Orta, Garcia de', Adriano Prosperi, Vincenzo Lavenia & John Tedeschi (eds.), *Dizionario storico dell'Inquisizione*, II, Roma 2010, p. 1147 אנדרדה
- Jon Arrizabalaga, 'Garcia de Orta in the Context of the Sephardic Diaspora', Palmira Fontes da Costa (ed.), *Medicine, Trade and Empire: Garcia de Orta's Colloquies on the Simples and Drugs of India (1563) in Context*, Dorchester 2015, pp. 11–32 אריזבלאגה
- Charles R. Boxer, *Two Pioneers of Tropical Medicine: Garcia d'Orta and Nicolás Monardes* (Wellcome Historical Medical Library, Lecture Series, I), London 1963 בוקסר
- José Alberto Tavim, 'Os Judeus e a Expansão Portuguesa na Índia Durante o Século XVI. O Exemplo de Isaac do Cairo: Espião, "Lingua" e "Judeu de Cochim de Cima"', *Arquivos do Centro Cultural Calouste Gulbenkian* 33 (1994), pp. 137–260 טווים
- Francisco Moreno de Carvalho, 'Orta, Garcia de', William F. Bynum & Helen Bynum (eds.), *Dictionary of Medical Biography*, IV, Westport, CT 2007, pp. 946–947 מורנו דה קרווליו
- Augusto da Silva Carvalho, 'Garcia de Orta', *Revista da Universidade de Coimbra* 12 (1934), pp. 61–246 סילוה קרווליו
- Palmira Fontes da Costa, 'Geographical Expansion and the Reconfiguration of Medical Authority: Garcia de Orta's *Colloquies on the Simples and Drugs of India (1563)*', *Studies in History and Philosophy of Science* 43 (2012), pp. 74–81 פונטש דה קושטה, הרחבה גיאוגרפית
- , 'Identity and the Construction of Memory in Representations of Garcia de Orta', Palmira Fontes da Costa (ed.), *Medicine, Trade and Empire: Garcia de Orta's Colloquies on* פונטש דה קושטה, זהות והבניית זיכרון

- the *Simples and Drugs of India (1563) in Context*, Dorchester 2015, pp. 237-265
- (ed.), *Medicine, Trade and Empire: Garcia de Orta's Colloquies on the Simples and Drugs of India (1563) in Context*, Dorchester 2015 פונטש דה קושטה, רפואה, מסחר ואימפריה
- José Nicolau da Fonseca, *Historical and Archaeological Sketch of the City of Goa, Bombay* 1878 פונסקה
- ראובן פיינגולד, 'רופאים מבני האנוסים עוזבים את פורטוגל בראשית המאה היי"ז', פעמים 68 (תשנ"ו), עמ' 105-138 פיינגולד
- Conde de Ficalho, *Garcia da Orta e o seu tempo*, Lisboa 1886 פיקליו
- Harry Friedenwald, 'Medical Pioneers in the East Indies', *Bulletin of the History of Medicine* 9 (1941), pp. 436-444 פרידנוולד
- Israel-S. Révah, 'La famille de Garca de Orta', *Revista da Universidade de Coimbra* 19 (1960), pp. 407-420 רווח
- Menahem Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I-III, Jerusalem 1976-1984 שטרן